

Marcin Poletyło*

 <https://orcid.org/0009-0002-2248-7465>

RAMY WOJNY. O NIEKTÓRYCH PROBLEMATYCZNYCH OBSZARACH POJĘCIA WOJNY

Abstrakt. Rosyjska inwazja na Ukrainę zwróciła uwagę badaczy społecznych na problematykę wojny – obszar zaniedbany w socjologii drugiej połowy XX w., od lat 90. cieszący się rosnącym zainteresowaniem. Wojna jest szczególnie przedmiotem badań społecznych następującym wiele specyficznych problemów. Autor przedstawia wybrane zagadnienia obrazujące trudności z określeniem fizycznych i społecznych granic wojny, związane między innymi z pojawieniem się w latach 90. XX w. nowej terminologii konceptualizującej konflikty zbrojne w kategoriach kryzysu. Historyczny charakter zjawiska wojny sprawia że zmienia się jej rozumienie, odzwierciedlające zarówno zmieniające się realia zorganizowanej walki zbrojnej, jak i zmienność norm moralnych i standardów dyskursu publicznego. Wśród badaczy panuje przekonanie, że definiowanie wojny w opozycji do pokoju jest nieadekwatne do rzeczywistości współczesnych konfliktów zbrojnych. Tradycyjne, clausewitzowskie pojmowanie wojny przestało być pod wieloma względami pomocne w zrozumieniu współczesnych konfliktów. Powstała w ostatniej dekadzie XX w. koncepcja nowych wojen była próbą nowego spojrzenia na tę problematykę. Koncentrując się na ich społecznym i niemilitarnym wymiarze wskazała nowe, choć nieoczywiste obszary badań dla socjologii wojny.

Słowa kluczowe: wojna, socjologia wojny, interwencja, granice.

* Dr, Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie, Katedra Socjologii, e-mail: marcin_poletylo@sggw.edu.pl

FRAMES OF WAR. ON SOME PROBLEMATIC AREAS OF THE NOTION OF WAR

Abstract. The Russian invasion of Ukraine drew the attention of social scientists to the issue of war – an area neglected in sociology in the second half of the 20th century, but which has received growing interest since the 1990s. War is a special subject of social research that poses many specific problems. The author presents selected issues illustrating the difficulties in defining the physical and social boundaries of war, related, among others, to the emergence in the 1990s of a new terminology conceptualising armed conflicts in terms of crisis. The historical nature of the phenomenon of war causes its understanding to change, reflecting the changing realities of organised armed struggle as the variability of moral norms and standards of public discourse. There is a belief among researchers that defining war as opposed to peace is inadequate to the reality of contemporary armed conflicts. In many respects, the traditional Clausewitzian understanding of war is no longer helpful in understanding contemporary conflicts. The concept of new wars, created in the last decade of the 20th century, was an attempt to look at this issue in a new way. Focusing on their social and non-military dimensions it indicates new, although non-obvious areas of research for the sociology of war.

Keywords: war, sociology of war, interventions, boundaries.

Rosyjska inwazja na Ukrainę w lutym 2022 r. postawiła problem wojny w centrum uwagi zachodniej, zwłaszcza polskiej, opinii publicznej. Wojna znów stała się bliską i fizycznie odczuwalną rzeczywistością, niekoniecznie zapośredniczoną przez środki masowego przekazu. Już pierwsze jej konsekwencje, takie jak gwałtowny napływ uchodźców i reakcja społeczna mieszkańców Polski, wzbudziły zainteresowanie socjologów (Kalinowska et al. 2023) i można się spodziewać, że będzie ono rosło¹. Wydaje się, że wobec stale rosnącego stopnia złożoności problemów współczesnego świata, a także wobec tego, jak powolne są procesy społecznego opracowywania przeszłych, traumatycznych doświadczeń wojennych, istnieje potrzeba pogłębiania rozumienia, konceptualizacji i myślenia o wojnie, badaniach nad nią, a dalej o sposobach wykorzystania zgromadzonych zasobów badawczych w życiu społecznym.

Wojna jako przedmiot badań społecznych nastęrcza wiele, często bardzo specyficznych problemów: od tych zasadniczych – ontologicznych i epistemologicznych, poprzez problemy związane z rodzajem, statusem i metodami zbierania danych, po trudności z formułowaniem uogólnień teoretycznych. Poniżej wskazane zostaną wybrane problematyczne obszary związane z nieoczywistym zakresem socjologicznego pojęcia wojny. Artykuł ma charakter przyczynkowy, chodzi o wskazanie nieostrości granic zarówno tych fizycznych (geograficznych, czasowych), jak i społecznych, wyznaczających przedmiotowy obszar badań i refleksji społecznej – określających które elementy rzeczywistości społecznej traktujemy jako epifenomeny wojny. Nie jest więc intencją autora sformułowanie

¹ Wojnie w Ukrainie poświęcony był także tematyczny numer kwartalnika „Kultura i Społeczeństwo” (t. 67, nr 3); socjologii wojny poświęcona była grupa *ad hoc* na Zjeździe Socjologicznym w Warszawie we wrześniu 2022 r.

wyczerpującej, socjologicznej definicji wojny, a raczej zarysowanie tych obszarów, które definicjom się wymykają. Konceptualne ramy dla rozważań stanowić będzie – z jednej strony – klasyczne, clausewitzowskie rozumienie wojny, z drugiej – koncepcja nowych wojen, stworzona w latach 90. XX w. i przedstawiająca zagadnienie z diametralnie różnej perspektywy.

Wojna była przedmiotem refleksji socjologicznej od wczesnych lat dyscypliny. Stanowiła jednak zwykle wątek poboczny większych koncepcji i teorii, a nie odrębny przedmiot badań. Z tego powodu warte odnotowania są dwie prace polskich autorów – Mieczysława Szerera i Adama Krzyżanowskiego, wydane w Krakowie w 1916 r. i noszące tytuł *Socjologia wojny*, będące próbami wyznaczenia obszaru zainteresowań nowej dyscypliny. Rozwój badań rozpoczęty w kolejnych dekadach, zwłaszcza we Francji i USA, wyhamował po drugiej wojnie światowej. W drugiej połowie XX w. problematyka społecznego wymiaru wojny była obszarem marginalnym, pręźnie natomiast rozwijała się socjologia wojska, która w okresie drugiej wojny światowej wyodrębniła się z macierzystej dyscypliny. Siniša Malašević (2010: 19; 2011: 4) jako jedną z głównych przyczyn takiego stanu wskazuje swoisty pacyfizm w naukach społecznych – postawę i paradygmat, które zdominowały zachodnią humanistykę po wojnie – i pod jej wpływem. Problematyka wojenna, a zwłaszcza interpretacje wskazujące na jakieś funkcjonalne lub modernizacyjne aspekty konfliktów zbrojnych, została wyparta z refleksji i świadomości socjologicznej. Z pewnością nie bez znaczenia jest też to, że przez ponad cztery dekady od zakończenia drugiej wojny światowej, w Europie wojny nie miały miejsca. Uwagę badaczy zaprzętały inne, bardziej aktualne, interesujące lub ważniejsze w ich mniemaniu zagadnienia. Wojny w Trzecim Świecie nie były przedmiotem zainteresowania zachodniej socjologii także dlatego, że nie dysponowała ona odpowiednimi narzędziami teoretycznymi, których przydatność wykraczałaby poza analizę społeczeństw zachodnich. Keith Doubt (2003: 7) w książce *Socjologia po Bośni* pisał w tym kontekście: „Bośnia przeciwstawiła się socjologii. Ciężar Bośni, długotrwałe cierpienie i niewyobrazalny ból, jakiego doświadczyli jej mieszkańcy, są być może zbyt ciężkie, by mogła je pojąć konwencjonalna socjologia. Innymi słowy, socjologia nie ma już uprzywilejowanej pozycji w stosunku do Bośni. Bośnia upokarza socjologię. Jednak Bośnia stała się tematem, z którym socjologia również musi się zmierzyć. Jeśli socjologia nie potrafi wyjaśnić wydarzeń w Bośni, to horyzonty socjologicznego poznania muszą zostać ponownie zbadane i poszerzone.” Wojna w byłej Jugosławii, która – jak pisała pakistańska badaczka Salma Malik (2003) – „w przeciwieństwie do wojen w byłym Związku Radzieckim czy w Trzecim Świecie była nie tylko fizycznie bliska Zachodowi, ale także psychologicznie”, przywróciła zainteresowanie badaczy problematyką wojenną. Już na samym początku uczyniła też aktualną problematykę ludobójstwa, dotychczas zarezerwowaną prawie wyłącznie dla badaczy Holocaustu. Należy jednak w tym miejscu zaznaczyć, że wojna na Bałkanach zajęła bardzo szczególne miejsce w zachodnim imaginariu; dla wielu zachodnich

intelektualistów Bośnia lub *metaBośnia* (Campbell 2003: 8) stała się symbolem oraz projekcją zachodnich idei rzutowaną na mniej lub bardziej zrozumiały konflikt (Rieff 1995; Ignatieff 1998; Poletyło 2022). Od tego czasu, jak pisze Andreas Wimmer (2014), „*lamenty* na brak studiów nad socjologią wojny są coraz bardziej nieuzasadnione”. Ukazało się niemało interesujących prac, zwłaszcza dotyczących wojen związanych z rozpadem Jugosławii, ale także innych, w tym przedstawiających oryginalne propozycje teoretyczne². Na uwagę z pewnością zasługują prace V.P. Gagnona (2004), Ivany Maček (2009), Sinišy Malaševića (2009; 2011) oraz Hansa Joasa i Wolfganga Knöbla (2013). Również wśród polskich badaczy społecznych w ostatnich dziesięcioleciach zainteresowanie problematyką wojenną rośnie. Wymienić tu należy przede wszystkim pracę Jacka Reginy-Zacharskiego (2014) oraz serię *Społeczeństwo a wojna* pod redakcją Marka Bodziany (2013; 2014; 2015). Zaznaczyć także należy, że problematyka wojenna jest stale obecna w badaniach z zakresu stosunków międzynarodowych (Kuźniar 2005; Łoś, Regina-Zacharski 2010; Madej 2017).

Malašević (2009: 50; 2011) wyróżnia cztery najważniejsze podejścia teoretyczne związane z badaniami nad wojną: kulturalizm, socjobiologię, ekonomizm oraz organizacyjny materializm. Trzy pierwsze nawiązują do klasycznych paradygmatów nauk społecznych, organizacyjny materializm koncentruje się na historycznej roli zorganizowanej przemocy w tworzeniu i rozwoju organizacji państwowych. Wszystkie one skupiają się przede wszystkim na szukaniu odpowiedzi na pytanie o przyczyny wojen, stosunkowo mało uwagi poświęcają natomiast zmianom społecznym wywołanym przez konflikty zbrojne.

Wspomniany wcześniej Kieth Doubt mierząc się z problemem wojny w Bośni posługuje się stworzonym przez Johana Galtunga terminem socjobójstwo – „zabijanie społeczeństwa”. Jak wyjaśnia gdzie indziej (Doubt 2005): „Socjobójstwo stanowi jeden ze sposobów teoretycznego opracowania konsekwencji zła. (...) Jeśli ludobójstwo jest skoordynowanym planem różnych działań mających na celu zniszczenie podstawowych fundamentów życia grupy narodowej, to socjobójstwo jest skoordynowanym planem różnych działań mających na celu zniszczenie podstawowych fundamentów społeczeństwa.” Analogia z ludobójstwem jest w tym przypadku bardzo istotna. Zastąpienie kategorii „grupa narodowościowa” pojęciem społeczeństwa oznacza odrzucenie popularnych zarówno

² W tym miejscu należy poczynić zastrzeżenie natury terminologicznej. Niniejszym tekst odnosi się do szerokiego obszaru badań społecznych nad wojną – zarówno prób ogólnej socjologicznej problematyki wojny mających na celu wyjaśnienie jej przyczyn i dynamiki, jak i badań wybranych zagadnień czy przypadków, niekoniecznie odwołujących się do teoretycznej perspektywy socjologii wojny. Należy zwrócić przy tym uwagę, iż tym ostatnim określeniem posługuje się stosunkowo niewielu badaczy, trudno też mówić o wyodrębnieniu się lub instytucjonalizacji socjologii wojny jako subdyscypliny socjologii – istnieje niewiele czasopism i jednostek naukowych dedykowanych tej problematyce. Dlatego socjologia wojny będzie tu rozumiana jako szeroki obszar badań nad społecznymi aspektami konfliktów zbrojnych i zjawisk z nimi związanych.

w dyskursie publicznym, jak i w kręgach naukowych interpretacji wojen końca XX w. w kategoriach etnicznych. Zamiana ta podkreśla, iż błędem jest redukcje społeczeństwa do wspólnoty etnicznej – celem wojny w (przeciwko) Bośni było zniszczenie (wielokulturowego) społeczeństwa BiH jako całości – systemu, a nie „tylko” eliminacja określonych grup. Doubt nie kwestionuje ludobójstwa jako kategorii teoretycznej oraz zdarzenia historycznego, proponuje natomiast szersze spojrzenie na wojnę, jako celowo wywołany stan anomii.

Wojna jest bardzo szczególnym przedmiotem badań społecznych: zjawiskiem nieskończenie złożonym, doświadczanym na nieograniczoną liczbę sposobów, historycznie konkretyzującym się w różnych wariantach, w różnych miejscach na świecie. Każda wojna jest unikalnym, dynamicznym systemem społecznym o niepowtarzalnych uwarunkowaniach kulturowych i politycznych oraz konfiguracjach czynników wewnętrznych i zewnętrznych. Nie sposób ją w związku z tym w sposób wyczerpujący i satysfakcjonujący opisać lub wyjaśnić, ani jako granicznego doświadczenia ludzkiego, ani jako uporządkowanego procesu społecznego. Problematyczność wojny jako zjawiska poddawane badaniom jest tym większa, że nieoczywiste jest, zwłaszcza w ciągu ostatnich dekad, samo rozumienie pojęcia wojny, a co za tym idzie określenie jej ram – zarówno tych fizycznych jak i tych społecznych. Trudno więc o definicję, która mogłaby obejmować całą różnorodność konfliktów zbrojnych na przestrzeni dziejów zwłaszcza, że z perspektywy nauk społecznych aspekty pozamilitarne wydają się być nie mniej istotne, niż sama walka. Jak pisał Jerzy Wiatr (1964: 46) „wojna nie jest sumą bitew czy kampanii. Jest stanem całego społeczeństwa w warunkach orężnie rozwiązywanego konfliktu. Tym samym definicja wojny wychodzić musi poza ramy czysto wojskowe, musi objąć złożony zespół czynników społeczno-politycznych”.

Tradycyjnie wojna definiowana była w opozycji do pokoju (Cybichowski 1930: 1128; Bierzanek 1982: 5), jednakże od kilku dziesięcioleci wśród badaczy panuje zgoda co do tego, że rozróżnienie to jest nieoczywiste (Balcerowicz 2005; Wróblewski 2018). Wynika to z dwóch powodów. Po pierwsze, z nietradycyjnego charakteru współczesnych konfliktów zbrojnych, w tym pojawienia się nowych aktorów o różnym statusie i w różnych rolach. Po drugie, z zachodzących zmian standardów dyskursu publicznego na Zachodzie (Poletyło 2008; 2022). Prominentne od lat 90. XX w. idee praw człowieka, „humanizmu militarnego” (Szubrycht 2006) lub „liberalnego internacjonalizmu” (Ignatieff 1998) oraz specyficzna poprawność polityczna wywarły istotny wpływ na postrzeganie i wyobrażenia współczesnych wojen, a także na ich naukowe konceptualizacje.

Malešević i Scriver (2017)³, definiują wojnę, jako „przedłużający się i rozległy konflikt zbrojny pomiędzy organizacjami społecznymi, zwykle skutkujący znaczącymi zmianami społecznymi. Obejmuje zorganizowane użycie przemocy

³ Przegląd definicji wojny zob.: Szubrycht (2006), Wróblewski (2018), Poletyło (2022: 57–60).

fizycznej, której głównym celem jest zmuszenie jednej organizacji społecznej do spełnienia żądań innej organizacji społecznej”. Z pewnością jednak najbardziej znaną definicją wojny jest ta autorstwa Carla von Clausewitza (1995: 3, 763): „wojna to akt przemocy mający na celu zmuszenie przeciwnika do spełnienia naszej woli”, którą w innym miejscu swego dzieła doprecyzowuje: „jest niczym innym, jak dalszym ciągiem polityki przy użyciu innych środków. (...) Ma ona co prawda swoją własną gramatykę, ale nie ma własnej logiki, to znaczy własnego sposobu prawidłowego myślenia. Wojny więc nigdy nie można oddzielić od polityki.” Jest to definicja funkcjonalna, sytuująca wojnę w pozycji podrzędnej, służebnej wobec polityki. Ta zaś jest wobec wojny rzeczywistością zewnętrzną, stanowiącą kontekst i jej legitymację. Wojna jest według Clausewitza (1995: 115, 116) procesem dynamicznym, zjawiskiem wciąż zmieniającym się pod wpływem dialektycznie oddziałujących czynników, gdzie dużą rolę odgrywa przypadkowość i nieprzewidywalność: „Twierdzimy więc: wojna nie należy do dziedziny sztuk lub nauk, lecz do dziedziny życia społecznego. (...) Istota całej różnicy polega na tym, że wojna nie jest czynnością woli przejawiającej się wobec martwego materiału, jak sztuki mechaniczne, albo wobec przedmiotu żywego, ale biernego i poddającego się, jak umysł ludzki i uczucia ludzkie w sztukach idealnych – lecz stanowi działanie na przedmiot żywy i reagujący.”

Dla Clausewitza punktem odniesienia były wojny napoleońskie, w których sam brał czynny udział. Ponad dwie dekady konfliktów uwiaryściły dokonujące się w Europie zmiany, były także tych zmian katalizatorem. Rewolucyjna Francja była pierwszym nowoczesnym państwem, które wprowadziło powszechny pobór do wojska. Kolejno, w nieco odmiennej formie uczyniły to Prusy, a w późniejszych dekadach inne państwa europejskie. Utworzenie masowych armii wraz z funkcjonującym zapleczem wymagało rozbudowy aparatu biurowego, a także ideologicznego spoiwa utrzymującego morale żołnierzy. Armia, która wcześniej istniała względnie niezależnie od reszty społeczeństwa w XIX w. stawała się jego filarem, elementem integralnym i integrującym, a czasem centralnym. Miała istotny wpływ na kształtowanie się narodów politycznych i nowoczesnych państw. Wraz z ich konsolidacją i centralizacją postępował rozwój prawa międzynarodowego – wojna była legalnym sposobem rozwiązywania sporów pomiędzy państwami. Społeczne i techniczne innowacje, których pierwsze przejawy widać było w wojnach początku XIX w., uwiaryściły się z całą wyrazistością sto lat później. Pierwsza wojna światowa była kulminacją zjawisk właściwych porządkowi westfalskiemu, bliska typowi idealnemu nowoczesnej wojny: państwa będące w konflikcie politycznym wypowiadały sobie wojnę, szanując neutralność pozostałych; prowadzono ją zgodnie z prawem wojennym i wojenną sztuką, choć wbrew clausewitzowskiej teorii to nie decydująca bitwa rozstrzygnęła o jej rezultacie. Mimo zaangażowania *de facto* całych społeczeństw w wysiłek wojenny, sfera wojskowa była relatywnie jasno oddzielona od cywilnej, regularne armie walczyły z regularnymi armiami, cywile stanowili mniej niż połowę ofiar.

Porządek westfalski jest konstrukcją idealnotypiczną, ostatnie stulecia obfitowały w konflikty zbrojne, gdzie suwerenność państwowa wielu uczestniczących podmiotów była nader wątpliwa lub krótkotrwała. Niemniej jest to nie tylko model na którym oparte jest prawo międzynarodowe, a po drugiej wojnie światowej stworzono system ONZ; jest to też podstawowy schemat rozumienia polityki oraz szerzej – rzeczywistości międzynarodowej. Konstytutywną cechą, na której bazują nowoczesne wyobrażenia *wspólnoty międzynarodowej* jest terytorialność – „na terytorialnym wytyczeniu granic opiera się jednoznaczna możliwość rozróżnienia wojny i pokoju. Precyzyjne wyznaczenie granic stanowi warunek tego, że nie istnieje nic trzeciego pomiędzy. Przekroczenie granicy, obojętnie w jakiej formie, bez zgody tego, kto jej broni, przedstawia jednoznaczne naruszenie pokoju, które może być przyczyną wojny” (Münkler 2004: 54).

Postrzeganie wojen przez pryzmat państw i ich granic, o ile użyteczne w dyskursach prawnych oraz politycznych, nie zawsze jest użyteczne gdy chodzi o poznanie socjologiczne. Geograficzny zasięg więzi i instytucji społecznych niekoniecznie pokrywa się z formalnymi granicami jednostek politycznych. Status podmiotów biorących udział w konfliktach często jest przedmiotem tych konfliktów i nierzadko, wraz z granicami, w ich trakcie się zmienia. W rzeczywistości, jak pokazują Wimmer i Min (2006), większość wojen w ciągu ostatnich dwóch stuleci miała związek z inkorporacją mniejszych jednostek politycznych do większych organizmów państwowych (imperii) lub z wyodrębnianiem się z nich i tworzeniem państw narodowych. Zaledwie niewielką część stanowiły wojny przystające do westfalskiego wzoru.

Współczesne niejasności związane z rozumieniem pojęcia wojny wynikają z dysonansu pomiędzy jej tradycyjnym wyobrażeniem a różnorodnością i rosnącą złożonością współczesnych konfliktów zbrojnych. Próba ich systematycznego opisu i interpretacji była koncepcja *nowych wojen* (Kaldor, Vashee 1997; Duffield 2001; Münkler 2004). Choć spotkała się z krytyką (Joas, Knöbl 2013: 237; Malašević 2008), to z pewnością prezentuje nowatorskie i interesujące spojrzenie na problematykę wojny. Na poziomie ogólnym jest ona swoistym odwrotnym odbiciem panujących na Zachodzie w latach 90. dwudziestego wieku optymistycznych nastrojów związanych z upadkiem zimnowojennego porządku światowego, „końcem historii” i globalizacją; koncentruje się na negatywnej i niezachodniej stronie tych procesów. Model *nowych wojen* łączy perspektywę makro z perspektywą zjawisk dokonujących się na poziomie lokalnym, często w sytuacji załamania się struktur państwowych. Skupia się na wewnętrznej, społecznej charakterystyce konfliktów zbrojnych obejmującej wiele aspektów pozamilitarnych. Dotychczas nie były one obecne w literaturze socjologicznej (choć nie w literaturze pięknej lub faktu): relacje wojskowo-polityczno-biznesowo-kryminalne, problematykę ofiar, cywilów i pomocy humanitarnej oraz zewnętrznych, międzynarodowych interwencji. Zasadnicze wydaje się jednak to, iż *nowe wojny* mają odmienny status

ontologiczny od wojen dawnych: ich polityczność zostaje zakwestionowana, a co najmniej przedefiniowana. Uwarunkowania geopolityczne są ogólnym kontekstem *nowych wojen*, natomiast one same tradycyjnego wymiaru politycznego nie posiadają: nie są konfliktami państw ani nawet realizacją polityki, a raczej „efektami ubocznymi” globalnych procesów. Taka depolityzacja wojen oznacza ich semantyczne przesunięcie z domeny konfliktu do domeny kryzysu, który wymaga nie tradycyjnie rozumianego zwycięstwa (Kupiecki 2017), a raczej specjalistycznego rozwiązania. Greenaway (1999) zauważa, że „lata 90. będą zapamiętane jako dekada, gdy regionalne wojny zostały przekształcone w zachodniej świadomości, oraz w niemałym stopniu w języku stosunków międzynarodowych w kryzysy ‘humanitarne’. Jednakże mimo ogromu ludzkich cierpień, przymiotnik ten nie odnosi się do szczególnej jakości współczesnych, ‘ponowoczesnych’ konfliktów. Wskazuje raczej na jakość przypisaną tym konfliktom przez kluczowych, głównie zachodnich aktorów państwowych wewnątrz systemu międzynarodowego: zbiorowy dyskurs mający na celu wspierać – i równocześnie maskować – rozszerzenie międzynarodowego paradygmatu bezpieczeństwa poza przesłanki westfalskie.”

Proces ten widoczny był w dyskursie publicznym już w początkach lat 90. W 1992 r. sekretarz generalny ONZ Boutros Boutros-Ghali przedstawił na forum Rady Bezpieczeństwa *Agendę dla Pokoju* (*An Agenda for Peace. Preventive diplomacy, peacemaking and peace-keeping*), która stanowiła diagnozę ówczesnych światowych problemów oraz program ich rozwiązania. Przede wszystkim prezentowała nowy język opisu i interpretacji konfliktów zbrojnych. Wojna i pokój, według tego dokumentu, to dwa stany na krańcach jednego kontinuum, pomiędzy którymi rozciąga się ogromny obszar biedy, niestabilności, braku bezpieczeństwa i poszanowania praw człowieka. W nowej sytuacji geopolitycznej ONZ, nieskrępowana blokującymi się wzajemnie działaniami mocarstw, miała stać się główną siłą rozwiązującą problemy i konflikty na świecie. Sekretarz generalny przedstawił katalog działań, które miały być realizowane przez wspólnotę międzynarodową; były wśród nich: dyplomacja prewencyjna, tworzenie pokoju (*peace-making*), utrzymanie pokoju (*peace-keeping*), budowanie pokoju (*peace-building*), wymuszanie pokoju (*peace-enforcement*), rozbrojenie, oraz sankcje. Przewidywały one użycie, w pewnym zakresie, siły militarnej – międzynarodowych sił zbrojnych pod egidą ONZ, tzw. błękitnych hełmów. Nie były to zupełnie nowe formy działania, ale dotychczas w praktyce międzynarodowej stosowano je rzadko. Same pojęcia funkcjonowały wcześniej w wąskich kręgach biurokracji ONZ, *Agenda dla pokoju* wprowadziła je do globalnego dyskursu.

Analogiczne zjawiska związane ze zmianami rozumienia pojęcia wojny miały miejsce także w obszarze nauk wojskowych. W początkach lat 90. ubiegłego wieku wprowadzono pojęcie *operacji militarnych innych niż wojna* (MOOTW, *military operations other than war*), które zdefiniowano (Joint Doctrine 1995), jako „wykorzystanie potencjału sił zbrojnych w szerokim spektrum operacji

prowadzonych na mniejszą skalę niż wojna”. Wydaje się jednak, iż nie sama różnica skali odróżnia je od działań wojennych. Do MOOTW zaliczono m.in.: kontrolę uzbrojenia, pomoc humanitarną (*humanitarian assistance and disaster relief*), wsparcie bezpieczeństwa (*security assistance*), operacje utrzymania pokoju (*peacekeeping*), narzucanie pokoju (*peace enforcement*), ale także wsparcie lub zwalczanie rebelii oraz ataki i wypadki (*attacks and rides*). Kategoria MOOTW obejmuje więc bardzo różne formy nieprecyzyjnie określonych działań militarnych, które, zdefiniowane tutaj w opozycji do wojny, często bywają elementami działań wojennych. Niektóre z nich, w tradycyjnym oraz prawnym rozumieniu, w określonych okolicznościach mogą też oznaczać agresję – akt wojny.

W latach 90. dwudziestego wieku powróciła też do dyskursu publicznego idea interwencji humanitarnej, czyli nie-wojny podejmowanej z przyczyn i w celach humanitarnych. Była to idea nienowa, podobnie jak nienowe były kontrowersje z nią związane. Już w przededniu pierwszej wojny światowej Zygmunt Cybichowski (1914: 18) pisał: „W nauce twierdzono, że prawo narodów zezwala na interwencję w imię ludzkości (*intervention d'humanité*) i naprowadzano na dowód rozmaite zdarzenia międzynarodowe. (...) W rzeczywistości prawo międzynarodowe nie zna interwencji w imię ludzkości; taka interwencja byłaby bronią zbyt niebezpieczną w ręku wielkich mocarstw, któreby mogły za jej pomocą zniweczyć zbyt łatwo samodzielność słabszych narodów. Jeśli już ktoś chce przestrzeganie ‘praw ludzkich’, musi w braku osobnego prawa do takiego aktu użyć środka ryzykowniejszego, mianowicie wypowiedzieć wojnę, której celem może być także interes; a może się zdarzyć, że państwo ma żywotny interes w tem, aby szanowano prawa ludzkości.” Na przełomie wieków, po nielegalnej z punktu widzenia prawa międzynarodowego operacji NATO w Jugosławii (1999) podjęto próbę stworzenia międzynarodowej doktryny interwencji humanitarnej, która rozwiązywałaby konflikt pomiędzy ideą poszanowania praw człowieka a zasadą suwerenności państwowej. Efektem był raport pt. *Responsibility to Protect* (R2P 2001)⁴, którego zasadnicze idee przyjęte zostały w Dokumencie końcowym ze światowego szczytu ONZ w 2005 r., zaś pierwszą i dotychczas jedyną jej praktyczną aplikacją była interwencja w Libii w 2011 r. Przy formułowaniu doktryny R2P duży nacisk położono na kwestie językowe, co wynikało z obiekcji sektora pomocowego związanych z wykorzystywaniem terminów ze słownika pomocy humanitarnej do określania operacji militarnych. Według Jerzego Zajadły (2010: 29): „Z metodologicznego punktu widzenia mamy z resztą w tym zakresie do czynienia z bardzo ciekawym i paradoksalnym zjawiskiem – otóż nawet ci autorzy, którzy proponują odróżnianie humanitarnej interwencji od wojny *par excellence*, do jej oceny stosują te same kryteria, jakie przez stulecia wypracowano w ramach doktryny wojny sprawiedliwej, zarówno w zakresie tzw. *Ius ad bellum* jak i tzw. *Ius in bello*.”

⁴ W literaturze przedmiotu przyjęła się skrótowa forma nazwy.

Ogłoszona przez prezydenta G. Busha po atakach z 11 września 2001 r. globalna wojna z terroryzmem sytuację pojęciową jeszcze bardziej skomplikowała i przyczyniła się do dalszej erozji rozróżnienia pomiędzy wojną a pokojem. Tradycyjnie rozumiany terroryzm jest metodą walki politycznej przy użyciu przemocy – w czasie pokoju. Terrorysta nie jest żołnierzem, zwykle też nie walczy przeciwko żołnierzom, nie przysługują mu prawa wynikające z konwencji genewskich. Natomiast status żołnierza i związane z nim prawa zarówno te dotyczące jego działań, jak i te dotyczące działań wobec niego, są ściśle związane ze statusem sytuacji (czasu i miejsca) jako wojny. Wojna z terroryzmem unieważniła to rozróżnienie poprzez rozszerzenie „teatru wojny” na *de facto* cały świat, niezależnie od realnych wydarzeń⁵. Jej formuła poprzez swoją totalność i metaforyczność kwestionowała terytorialność wojny zastępując ją etycznym uniwersalizmem. Pojęcia terroryzmu i terrorystów stały się synonimami uniwersalnego zła, a nie wroga o określonym fizycznym istnieniu i geograficznej lokalizacji (Singer 2004). Operacje prowadzone w ramach wojny z terroryzmem odbiegały znacząco od działań powszechnie rozumianych oraz prawnie usankcjonowanych jako metody prowadzenia wojny. Porwania, tortury czy „selektywna eliminacja” (Bugajski 2013) osób uznanych za terrorystów stały się standardem działania zachodnich, głównie amerykańskich służb specjalnych także w krajach sojusznicznych (np. Włochy, Macedonia); jako „podwykonawców” tortur angażowano także służby państw tradycyjnie traktowanych jako wrogie (Syria, Libia), które kilka lat później same stały się celem zachodnich interwencji zbrojnych.

Kwalifikacja danego konfliktu lub operacji zbrojnej jako wojny ma istotne implikacje prawne oraz polityczne, dlatego dyskursy wojenne są zawsze przedmiotem intensywnych zabiegów różnych ośrodków władzy politycznej i symbolicznej. *Wojna z terroryzmem* była tu szczególnym przypadkiem, choć trudno mówić o jednym uniwersalnym sposobie kreowania jej społecznych wyobrażeń – z pewnością bardziej militarystycznych w USA i Wielkiej Brytanii, niż w Polsce. Z jednej strony stanowiła ogólną retoryczną formułę globalnej polityki Stanów Zjednoczonych i ich sojuszników, która obejmowała *de facto* wszelkie zachodnie operacje zbrojne oraz stanowiła uzasadnienie dla stosowania niejawnych, a często nielegalnych metod – bez względu na ograniczenia geograficzne. Z drugiej strony, co widać na przykładzie Polski, poszczególne interwencje, także te bez wątplenia spełniające kryteria definicyjne (nawet tradycyjnych) wojen, w oficjalnych dyskursach jako wojny nie były określane. O ile nie ma wątpliwości, że w Iraku czy Afganistanie miały miejsce wojny, to status państw w nie zaangażowanych, a zatem i żołnierzy tam walczących, nie jest już oczywisty. Państwa, które wysyłały tam swoje wojska nie wprowadzały stanu wojennego lub innych,

⁵ Por.: D. Flis *Sąd: ABW nie musi ujawniać, jak często inwigiluje. Bo Polska jest „w stanie rzeczywistej wojny” z terroryzmem*, 18.08.2017, <https://oko.press/sad-abw-musi-ujawniac-czesto-inwigiluje-polska-stanie-rzeczywistej-wojny-terroryzmem/> [dostęp: 10.04.2024].

stosownych rozwiązań legislacyjnych. Wizerunek i etos żołnierza budowany był nie tyle wokół walczącego bohatera, co raczej rozjemcy niosącego pomoc i pokój (Kołodziejczak 2010)⁶. Konsekwencją takich zabiegów jest min. to, że polscy żołnierze, którzy brali udział w walkach w Iraku lub Afganistanie nie mają statusu weterana wojennego – są „weteranami działań poza granicami państwa”. Rosyjska inwazja z 2022 r. nie tylko unaoczniała realność wojny, ale też przywróciła tradycyjne jej wyobrażenie: to nie interwencja a regularna, klasyczna wojna o jasnym kontekście politycznym, której istotą jest zorganizowana przemoc⁷. Warto jednak odnotować, że jeszcze w 2017 r. odbywające się na terytorium Ukrainy wspólne manewry wojsk tego kraju i NATO *Rapid Trident '17* przedstawiane były jako „doskonalenie prowadzenia operacji pokojowych i stabilizacyjnych”, choć ich scenariusz jednoznacznie wskazywał na regularną wojnę⁸.

Określenie ram czasowych wojny jest nie mniej problematyczne niż wyznaczenie jej geograficznego zasięgu, o czym może świadczyć trudność znalezienia jednoznacznej odpowiedzi na pytanie: kiedy rozpoczęła się wojna w Ukrainie? Niekontestowane ustalenie tego nie jest możliwe, ale też z pewnością nie jest sprawą szczególnie istotną. W perspektywie socjologicznej wszelkie datowania i periodyzacje mają zwykle charakter umowny, są konstruktami porządkującymi pole badań. Niemniej, czasowość jest jednym z istotnych wymiarów wyznaczających zakres interesujących nas zagadnień.

Tradycyjną procedurą rozpoczynania wojny był akt jej wypowiedzenia, znany już starożytnym Sumerom, wspominany w Starym Testamencie oraz pismach historyków greckich. Historycznie przybierał różne rytualne formy, by w czasach nowożytnych ustalić się w formie ustnej deklaracji lub noty na piśmie przesłanej

⁶ Na 100 przeanalizowanych kolejnych artykułów na portalu internetowym Polskiego Kontyngentu Wojskowego w Afganistanie na przełomie 2013/2014 r. zaledwie 8 dotyczyło działań zbrojnych, 30 dotyczyło udzielania pomocy (Poletyło 2022: 275–282).

⁷ Obrazuje to niedawna popularność słowa *najemnik* – na określenie członków tzw. Grupy Wagnera. Przez ostatnie dwie dekady określenie to było eliminowane z dyskursu publicznego mimo (a raczej właśnie dlatego), że rynek prywatnych usług wojskowych przeżywał *boom* związany z wojnami w Iraku i Afganistanie, gdzie Stany Zjednoczone zatrudniały setki tysięcy prywatnych żołnierzy. Na rzecz eliminacji terminu *najemnik* z dokumentów ONZ lobbowała powstała w 2002 r. organizacja zrzeszająca prywatne firmy wojskowe *International Peace Operations Organization* (w 2010 r. zmieniała nazwę na *International Stability Operations Organization*, zob.: <https://stability-operations.org/page/About> [dostęp: 14.02.2024]). W oficjalnym oraz medialnym dyskursie przyjęto wówczas neutralne (cywilne) terminy *kontraktor* lub *ochroniarz*. Por.: M. Zawadzki, *Ochroniarze Blackwater ukarani za zbrodnie w Iraku*, Wyborcza.pl [dostęp: 14.04.2015], http://wyborcza.pl/1,75477,17750017,Ochroniarze_Blackwater_ukarani_za_zbrodnie_w_Iraku.html [dostęp: 14.09.2023].

⁸ „Uderzenie nadchodzi z terenu krajów bałtyckich. Agresor wchodzi na terytorium Polski i blokuje tutejsze siły. Następnie próbuje przedrzeć się w kierunku wschodnim, opanować główne węzły komunikacyjne na terenie Ukrainy i kontynuować natarcie w głąb kraju. Międzynarodowa dywizja, stacjonująca na Ukrainie, otrzymuje zadanie obrony powierzonego odcinka. Nie może dopuścić, by przeciwnik osiągnął swoje cele.” P. Raszewski, *Wielonarodowo na Ukrainie* 23.09.2017, <http://www.polska-zbrojna.pl/home/articleshow/23684?t=Wielonarodowo-na-Ukrainie> [dostęp: 4.02.2024].

przeciwnikowi. Jak pisze Bierzanek (1982: 122): „W średniowieczu zwyczaj wypowiedzenia wojen był niemal powszechnie przestrzegany, co wiązało się w pewnym stopniu z zasadami rycerskimi, zabraniającymi atakowania przeciwnika nieprzygotowanego do odparcia ataku. W praktyce od początków XVIII wieku wypowiedzenie wojny stosuje się coraz rzadziej.” Niemniej w 1907 r. podpisano *Konwencję dotyczącą rozpoczęcia kroków nieprzyjacielskich* (III Konwencja haska), która wymagała formalnej deklaracji wypowiedzenia wojny „bądź formy ultimatum z warunkowym wypowiedzeniem wojny” przed rozpoczęciem „kroków wojennych”. Interesujące terminologiczne uściślenie, odnoszące się do okresu pomiędzy aktem wypowiedzenia a rozpoczęciem walk wprowadził Cybichowski (1930) w haśle *wojna* w Encyklopedii Podręcznej Prawa Publicznego: „stan, w którym wolno wojować”. Odnosi się ono do nowej struktury normatywnej ustanowionej aktem prawnym; „wolno wojować” oznacza, że legalności nabierają działania, które w stanie pokoju są surowo zabronione i karane.

We współczesnym systemie międzynarodowym wojna napastnicza jest w świetle prawa międzynarodowego zbrodnią przeciwko pokojowi. Jako relikw dekларacji wojny można traktować wystąpienia przywódców ogłaszających rozpoczęcie operacji zbrojnej, np. amerykańskiej w Iraku w 2003 r. lub rosyjskiej w Ukrainie w 2022 r. Ich intencją jednak z zasady nie jest formalizacja stanu wojny, a raczej mu zaprzeczenie. O „zaistnieniu” wojny informuje, posiadający status strażnika międzynarodowego prawa humanitarnego (MPH) Międzynarodowy Komitet Czerwonego Krzyża deklarując, *de facto* „przypominając”, o jego obowiązywaniu. Jak pisze Marcin Marcinko (2019/2020) „o zastosowaniu MPH decydują fakty (jest to więc podejście funkcjonalne) – zastosowanie MPH uzależnione jest od zaistnienia określonych warunków obiektywnych, bez względu na subiektywne opinie stron walczących, wyrażone przez nie jednostronne uznanie danej sytuacji za konflikt zbrojny czy nawet ich zgodne zdanie w tej kwestii. W przypadku konfliktu zbrojnego o charakterze międzynarodowym, rozpoczyna się on w sytuacji, gdy między państwami dochodzi do użycia sił zbrojnych”.

Deklaracji MKCK nie należy traktować jako początku wojny, a raczej jako potwierdzenie i formalizację bezspornej już definicji sytuacji. Prawo humanitarne (prawo konfliktów zbrojnych) uznaje władzę siły zbrojnej legitymizując jej określone cele i działania, ale dąży do jej ograniczenia, nakładając na walczące strony obowiązki wobec tych, którzy w zbrojnej przemocy nie uczestniczą. Ustanowienie obowiązywania nowych, radykalnie różnych norm prawnych, opartych na „anomicznym” zestawie norm i wartości potwierdza, że dokonała się zmiana społeczna, uzasadniająca i wymagająca stosowania nowych regulacji. Relacja wojennych norm prawnych i norm moralnych realnie funkcjonujących w danym społeczeństwie jest zagadnieniem wykraczającym poza ramy niniejszego artykułu, można jednak zauważyć, że praktyka międzynarodowego wymiaru sprawiedliwości wskazuje tu na nieuniknioną umowność a nawet pewną niekonsekwencję. Utworzony *ad hoc* w 1993 r. Międzynarodowy Trybunał Karny dla byłej

Jugosławii – sam będący elementem „wojennego ekosystemu” – miał mandat sądzić oskarżonych o zbrodnie popełnione od początku 1991 r., choć walki zbrojne rozpoczęły się tam dopiero latem tego roku. Oznacza to, że za zbrodnię wojenną mogło zostać uznane przestępstwo dokonane w czasie, gdy konflikt polityczny nie miał jeszcze charakteru zbrojnego.

Ustalenie konkretnej, początkowej daty było wymuszone względami praktycznymi – potrzebą jasnego wyznaczenia ram mandatu Trybunału. Jednak ma ono także uzasadnienie w szerszym rozumieniu wojny, wykraczającym poza samą zorganizowaną przemoc. Specyficzne wojenne zjawiska i praktyki społeczne (np. migracje, dezercje, robienie zapasów żywności, wojenne dowcipy), a także lokalne „incydenty” często mają miejsce zanim rozpoczną się operacje militarne. Niejednoznaczność takich wydarzeń świadczy o nieoczywistości statusu sytuacji, w czasie gdy się dokonują. Potwierdzają to wspomnienia ludzi, którzy *przeżyli wojnę*, i na pytania badaczy o jej początek często wskazują na sytuacje lub wydarzenia, które miały miejsce na długo przed rozpoczęciem działań zbrojnych (Dubljević 2010: 41–58). Może to być czyjś gest na ulicy, codzienna-niecodzienna sytuacja lub nowa praktyka społeczna. Posiadają one szczególną, symboliczną jakość, którą trudno wyrazić, ale stanowią formę specyficznego wskaźnika odczuwanego subiektywnie – i często też intersubiektywnie.

W naukach wojskowych funkcjonują dwa interesujące w tym kontekście pojęcia: próg wojny i szara strefa (wojna w szarej strefie). Oba dotyczą momentu kiedy pewien stan zaczynamy określać jako wojnę, gdy konflikt zbrojny „prze-radza” się w wojnę. Szara strefa oznacza czas pomiędzy pokojem a wojną. Próg wojny to „określony stopień (skala intensywności zbrojnej) zaangażowania zasobów wojennych przez daną stronę w konflikcie zbrojnym. (...) Wojną nie jest konflikt zbrojny realizowany przez daną stronę w skali poniżej określonego progu intensywności zbrojnej” (Wróblewski 2018). Metafora progu odsyła do *przekraczania* – w tym wypadku pewnego stopnia w skali brutalności i organizacji zbrojnej przemocy, oraz *wchodzenia* w nowy stan: wojnę. Próg oddziela szarą strefę od wojny. Metafora szarej strefy, popularna także w innych kontekstach, konotuje niedookreśloność, niepewność, bycie (czymś) pomiędzy – ani czernią ani bielą. Choć na pozór terytorialna⁹ w tym kontekście ma raczej charakter czasowy i jakościowy. Oznacza trwanie pewnego stanu, ale nie przesądza o jego skończoności – konflikt w szarej strefie może się „tlić”, może też, choć nie musi przerodzić się w wojnę.

Badania nad wojną, niejako z natury koncentrują się zwykle wokół konfliktu zbrojnego oraz jego przyczyn. Zmiany społeczne w ich bardziej subtelnym przejawach niż bezpośrednie konsekwencje przemocy są trudniejsze do uchwycenia,

⁹ W znaczeniu terytorialnym używana jest metafora ziemi niczyjej – jako obszaru pomiędzy walczącymi stronami, lub wokół linii rozgraniczenia walczących stron w stanie zawieszenia broni/rozejmu, np. obszaru bezpośrednio przylegającego do terenów okupowanych.

ale nie mniej interesujące. Być może nie są także mniej istotne z punktu widzenia funkcjonowania całości porządku społecznego. Socjologia wojny jest wciąż niszowym obszarem badań społecznych, ale w szybkim tempie dołącza do głównego nurtu. Przedstawione, a raczej zasygnalizowane powyżej zagadnienia są zaledwie przyczynkiem i logicznym punktem wyjścia do dalszej refleksji i badań empirycznych. Przedstawiają najbardziej podstawowe pytania: jak rozumieć pojęcie wojny i co możemy potraktować jako jej swoiste wskaźniki i zmienne. Samo to rozumienie jest, podobnie jak wojna, zmienne historycznie. Pokazuje to, popularne dziś, pojęcie wojny hybrydowej, w której zorganizowana przemoc jest tylko jednym z wielu, niekoniecznie niezbędnym instrumentem.

Bibliografia

- Bhuttos-Ghali B. (1992), *An Agenda for Peace. Preventive diplomacy, peacemaking and peace-keeping*, <http://www.un-documents.net/a47-277.htm> [dostęp: 25.02.2024].
- Bierzanek R. (1982), *Wojna a prawo międzynarodowe*, Wydawnictwo MON, Warszawa.
- Bodziany M. (red.) (2013), *Spoleczeństwo a wojna. Paradoks wojny we współczesnym ładzie międzynarodowym*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Oficerskiej Wojsk Lądowych im. Generała Tadeusza Kościuszki, Wrocław.
- Bodziany M. (red.) (2014), *Spoleczeństwo a wojna. Wojna-kryzys bunty mas*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Oficerskiej Wojsk Lądowych im. Generała Tadeusza Kościuszki, Wrocław.
- Bodziany M. (red.) (2015), *Spoleczeństwo a wojna. Kryzysy społeczne – retrospekcja i współczesność*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Oficerskiej Wojsk Lądowych im. Generała Tadeusza Kościuszki, Wrocław.
- Bugajski D.R. (red.) (2013), *Selektywna eliminacja i rozkaz wojskowy*, „Międzynarodowe Prawo Humanitarne”, Tom IV, Akademia Marynarki Wojennej, Gdynia.
- Campbell D. (2003), *Nacjonalna dekonstrukcja. Nasilje, identitet i prawda u Bosni*, „Forum Bosnae” 21/03, Međunarodni Forum Bosna, Sarajevo.
- Clausewitz C. (1995), *O wojnie*, Wydawnictwo Tekst, Lublin.
- Cybichowski Z. (1914), *Międzynarodowe Prawo Wojenne. Z uwzględnieniem przesilenia bałkańskiego*, Gubrynowicz i Syn, Lwów.
- Cybichowski Z. (1930), *Encyklopedia Podręczna Prawa Publicznego Tom 2*, Instytut Wydawniczy Biblioteka Polska, Warszawa.
- Doubt K. (2003), *Sociologija nakon Bosne*, Buybook, Sarajevo.
- Doubt K. (2005), *Sociocid u Bosni*, „Sarajevske sveske”, t. 10.
- Dubljević M. (red.) (2010), *Sjećanja na rat u Pakracu, Lipiku i okolnim mjestima*, Documenta – Centar za suočavanje s prošlošću, Zagreb.
- Duffield M. (2001), *Global Governance and the New Wars*, Zed Books, London.
- Gagnon V.P. Jr. (2004), *The myth of ethnic war. Serbia and Croatia in the 1990s*, Cornell University Press, Ithaka–London.
- Greenaway S. (1999), *Post-Modern Conflict and Humanitarian Action. Questioning the Paradigm*, „Journal of Humanitarian Assistance”, <https://www.jha.ac/articles/a053.htm> [dostęp: 19.04.2024].
- Howard M. (2007), *Wojna w dziejach Europy*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- Ignatieff M. (1998), *The warrior's honor. Ethnic war and the modern conscience*, Chatto & Windus, London.

- Joas H., Knöbl W. (2013), *War in Social Thought*, Princeton University Press, Princeton–Oxford.
- Joint Doctrine for Military Operations Other Than War (1995), *Joint Pub 3-07 16 June 1995*, http://www.bits.de/NRANEU/others/jp-doctrine/jp3_07.pdf [dostęp: 20.02.2018].
- Jordan J. (2021), *International Competition Below the Threshold of War: Toward a Theory of Gray Zone Conflict*, „Journal of Strategic Security”, t. 14, nr 1.
- Kaldor M., Vashee B. (1997), *New Wars. Restructuring the Global Military Sector*, t. I, Pinker, London–Washington.
- Kalinowska K., Kuczyński P., Bukraba-Rylska I., Krakowska K., Sałkowska M. (2023), *Spółczesność i wyzwania. Praktyki pomagania uchodźcom wojennym z Ukrainy w roku 2022 w Polsce*, Collegium Civitas, Warszawa.
- Kęsoń J. (2014), *Stan wojny a stan wojenny – zagadnienia formalno-prawne*, „Rocznik Bezpieczeństwa Międzynarodowego”, t. 8, nr 2.
- Kołodziejczak A.A. (2010), *Żołnierz – wojownik czy peacekeeper*, [w:] Baran-Wojtachnio M., Dziedzic J., Kłoczkowski M., Maciejewski J., Nowosielski W. (red.), *Spoleczne aspekty zawodu wojskowego*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń.
- KONWENCJA z dnia 18 października 1907 r. dotycząca rozpoczęcia kroków nieprzyjacielskich, Dz.U.1927.21.159, <https://sip.lex.pl/akty-prawne/dzu-dziennik-ustaw/konwencja-dotyczac-rozpozecia-krokov-nieprzyjacielskich-haga-1907-10-16777534> [dostęp: 15.07.2024].
- Krzyżanowski A. (1916), *Socjologia wojny*, Drukarnia Narodowa, Kraków
- Kupiecki R. (2017), *Konflikty Zachodu – konflikty bez zwycięstwa*, [w:] Madej M. (red.), *Wojny Zachodu. Interwencje zbrojne państw zachodnich po zimnej wojnie*, Scholar, Warszawa.
- Kuźniar R. (2005), *Polityka i siła*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- Łoś R., Regina-Zacharski J. (2010), *Współczesne konflikty zbrojne*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Maček I. (2009), *Sarajevo Under Siege: Anthropology in Wartime*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia.
- Madej M. (red.) (2017), *Wojny Zachodu. Interwencje zbrojne państw zachodnich po zimnej wojnie*, Scholar, Warszawa.
- Malešević S. (2008), *The Sociology of New Wars?: Assessing the Causes and Objectives of Contemporary Violent Conflicts*, „International Political Sociology”, t. 2, s. 97–112.
- Malešević S. (2009), *The sociology of war and violence*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Malešević S. (2011), *Sociological Theory and Warfare*, Swedish National Defence College, Stockholm.
- Malešević S., Scriver S. (2017), *War*, [w:] Turner B.S. (red.), *Wiley Blackwell Encyclopedia of Social theory*, John Wiley & Sons, Inc., Hoboken, New Jersey.
- Malik S. (2003), *American Media and the War in the Balkans. A Pakistani Perspective*, „Alternatives: Turkish Journal of International Relations”, t. 2, nr 2.
- Marcinko M. (2019/2020), *Granice czasowe nie międzynarodowego konfliktu zbrojnego z perspektywy Międzynarodowego Prawa Humanitarnego*, „Międzynarodowe Prawo Humanitarne”, t. X/XI.
- Münkler H. (2004), *Wojny naszych czasów*, Wydawnictwo WAM, Kraków.
- Poetyło M. (2008), *Propaganda wojenna w liberalnej demokracji*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń.
- Poetyło M. (2022), *Dyskurs wojny jako dyskurs pomocy*, Scholar, Warszawa.
- R2P (2001), *The Responsibility To Protect Report of the International Commission on Intervention and State Sovereignty*, <http://responsibilitytoprotect.org/ICISS%20Report.pdf> [dostęp: 19.01.2014].
- Regina-Zacharski J. (2014), *Wojna w świecie współczesnym*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Rieff D. (1995), *Slaughterhouse. Bosnia and the failure of the west*, Vintage.

- Singer P. (2004), *The President of Good and Evil. Taking George W. Bush Seriously*, Granta Books, London.
- Szerer M. (1916), *Socjologia wojny*, nakładem księgarni Krzyżanowskiego, Kraków.
- Szubrycht T. (2006), *Analiza podobieństw operacji militarnych inne niż wojna oraz działań pozwalających zminimalizować zagrożenia asymetryczne*, „Zeszyty Naukowe Akademii Marynarki Wojennej”, R. XLVII, t. 1, nr 164.
- Uessler R. (2008), *Wojna jako usługa. Jak prywatne firmy wojskowe niszczą demokrację*, Sic, Warszawa.
- Wiatr J.J. (1964), *Socjologia wojska*, Wydawnictwo MON, Warszawa.
- Wimmer A. (2014), *War*, „Annual Review of Sociology”, t. 40.
- Wimmer A., Min B. (2006), *From Empire to Nation-State: Explaining Wars in the Modern World, 1816–2001*, „American Sociological Review”, t. 71.
- Wróblewski R. (2018), *O definiowaniu wojny*, [w:] Kubiak M.J., Wróblewski R. (red.), *Oblicza współczesnych wojen*, Oficyna Wydawnicza ASPRA, Warszawa.
- Zajadło J. (2005), *Dylematy humanitarnej interwencji*, Arche, Gdańsk.